

Ene Grauberg: "Praeguse nn postajastu iseloomustamiseks kasutatakse mõisteid "postindustriaalne", "postmodernne", "postmoraalne", "post-liberaalne" jms. Postindustriaalse ühiskonnas on keskseks muutunud informatsioon: kelle käes on info, selle käes on võim."

Ülikool ja haridus postajastul

E n e G r a u b e r g

Lääne kultuur ja ühiskond, sh Eesti ühiskond on paradigmaatiliselt murdumas. See tähendab, et ka hariduspoliitiliste otsuste vastuvõtmisel tuleb lähtuda uuest, alles kujunevast innovatsioonipõhisest ühiskonnamudelitest, kus kesksel kohal peaksid olema pluralismi, mitmekesisuse ja erilisuse ideed. Võrdsete võimaluste põhimõte on demokraatliku ühiskonna üks aluspõhimõtteid.

Klassikalise teaduskeskse ülikooli hiilgeajaks võib lugeda vahemikku 19. sajandist kuni 20. sajandi keskpaigani. See oli aeg, mil usuti, et inimene on autonoomne, ratsionaalselt mõtlev subjekt, seetõttu saab ta ka maailma muuta ja valitseda. K. Marx väljendas üsna tabavalt valgustusajastule iseloomulikke mõtteviisi, kuulutades, et filosoofid on vaid maailma seletanud, asi on aga selles, et teda tuleb muuta – revolutsiooniliselt ja praktiliselt. Maailma muutmiseks ning progressi suunas liikumiseks on vaja tõeseid teadmisi, milleni saab jõuda vaid mõistuse kaudu. Tõde võrdustati teadusliku teadmise, mis pole mitte ainult kindel ja objektiivne, vaid ka hea. Hea sellepärast, et teadmiste abil saab ühiskonda muuta vabamaks ja rikkamaks. Kuid teadmised on vajalikud ka selleks, et olla tark ja kuuluda eliidi hulka. Teadmisi saadakse aga koolist. I. Kantile oli kool ning eelkõige ülikool vabade inimeste kogukond. Vabadus tähendab Kanti järgi võimalust tõe tunnetada, ühtlasi on see võimalus end

kõlbeliselt ja loominguiliselt väljendada. W. Humboldtile oli ülikool rahvusliku kultuuri alustugi, mille põhiülesanne on intellektuaalse eliidi ettevalmistamine. W. Humboldt rõhutas ülikooli puhul kahte asja: teaduse ja õpetamise ühtsust ning õppimise ja õpetamise vabadust.

Uued trendid kõrghariduses

W. Humboldti aegadest on palju vett merre voolanud. Muutunud on ühiskond, muutumas on ka arusaamad ülikoolist ning kõrgharidusest üldse. Neid muutusi kõrgkooli ja ülikooli mõistmisel illustreerivad kujukalt muutused UNESCO hariduse klassifikaatorites. Kui 1976. a hariduse klassifikaatoris on kõrghariduse õppekavad veel kindlalt ülikoolide pärusmaa, siis 1997. a, kui kõrgharidus on eelnevalt kuulutatud massihariduseks, räägitakse juba akadeemilistest ja praktilistest õppekavadest. Kui akadeemilised õppekavad on endiselt jäetud ülikoolide tegevusvaldkonda, siis praktilised on rakenduskõrgkoolide ehk mitte-ülikoolitüüpi kõrgkoolide jaoks.

Viimast paari aastat iseloomustavad aga jälle täiesti uued trendid Euroopa kõrghariduses. Ühelt poolt Euroopa Komisjoni dokumentides hakatud kõrghariduseks nimetama ka ühe- kuni kolmeaastaseid keskoolijärgseid õpinguid. Teisalt on märgata nii traditsioonilise kui ka rakenduskõrgkooli teisenemist ning mingis mõttes ka üksteisele lähene-mist. Kui traditsiooniline ülikool on vab-nemas templi oreoolist ja sellega kaas-nevatest nähtustest ning püüdnud orien-teeruda rohkem ühiskondlikele muutus-tele ja vajadustele, siis rakenduskõrg-koolid on arenenud magistri ja ka doktori õppekavade sissetoomise kaudu. Lähtu-valt ülikooli ja rakenduskõrgkooli teise-nenud funktsioonidest tänapäeva kiiresti muutuv ühiskonnas on neid tihti haka-tud uutmoodi nimetama, kasutades üli-kooli mõistet ka pigem praktikale orien-teeritud kõrgkoolide suhtes. Saksamaal nimetatakse selliseid kõrgkooli sageli rakendusteaduslikeks ülikoolideks, põhi-liselt Suurbritannias ja Austraalias aga uuteks ülikoolideks.

Modernistlikelt väärtustelt postmodernistlikele

Et mõista olulisi muutusi tänapäeva globaliseerivas ja postmoderniseerivas maailmas, seda ka kõrghariduse ning hariduse valdkonnas, tuleb praegust ühiskondlikku konteksti vaadata veidi laiemalt kui ainult ühe riigi või rahvuse positsioonilt. Arvatakse, et riike ületavatele mõjutustele on kaasa aidanud eelkõige ühiskonna kiire tehnoloogiline areng, mis on toonud kaasa kiired muudatused väärtusmaailmas.

Seda kiiresti ja radikaalselt muutuvat Lääne ühiskonda on nimetatud ka "post-ajastuks", kasutades selle iseloomustamiseks selliseid mõisteid nagu "post-industriaalne", "postmodernne", "postmodernaalne", "postliberaalne" jms. Seejuures rõhutatakse, et postindustriaalne ühiskond erineb oluliselt nii agraar- kui ka industriaalühiskonnast. Agraarühiskonnas on inimesed kõige enam mõjutatud ümbritsevast loodusest, industriaalühiskonnas tehnikast ja materiaalsest tootmisest, postindustriaalses ühiskonnas on aga keskseks mõisteks muutunud informatsioon. Seetõttu võideldakse postindustriaalses infoühiskonnas J.-F. Lyotardi järgi (1984) eelkõige informatsiooni, mitte aga territooriumi pärast. Kelle käes on info, selle käes on ka võim.

Postindustriaalset infoühiskonda on käsitatud ka paradigmaatilisel muutuva ühiskonna aspektist, kus industriaalühiskond on asendumas täiesti uut tüüpi ühiskonnaga – infoühiskonnaga –, millega kaasnevad paratamatult ka olulised muudatused väärtusmaailmas, ühes sellega muutuvad arusaamad ülikoolist ja haridusest üldse. Et tähistada industriaalühiskonna ja sellele vastava ajastu murdmist ning üleminekuprotsessi infoühiskonda, kasutatakse postmoderniseerumise mõistet.

Ühiskonna postmoderniseerumine kui protsess sisaldab postmodernsuse ja postmodernismi mõistet. Kui postmodernsus viitab uuele ajastule, mis rajaneb infotehnoloogial, siis postmodernism räägib eelkõige opositsioonist modernistlikele väärtustele. Samas tuleb rõhutada, et postmodernism nagu ka postmodernsus pole kaugeltki üheselt arusaadav, seda eelkõige oma kompleksuse, kõikehaaravuse ja ka siit tuleneva hägususe tõttu. Seetõttu on mõiste "postmodernism" tähendust võrreldud ka kompassi-

ga, mis suunab teele ning aitab paremini mõista tänapäeva ühiskonnas toimuvaid radikaalseid muutusi. Teisalt on postmodernismi mõiste käsitlemisel tihti lähtutud ka kindlastest põhimõtetest, mis on postmodernismi käsitlemisel olnud kesksed, nendeks on olnud pluralismi, mitmekesisuse ja erilisuse ideed. Seega aktsepteerib postmodernism eelkõige paljusust, mitmekesisust ja erilisust.

J.-F. Lyotardi järgi on postmodernism eelkõige umbusk suurte lugude ehk metanarratiivide suhtes (1984). Selle põhjenduseks on modernistliku progressi idee pöördumine vabaduse ja emantsipatsiooni idee vastu. Seda nähtust illustreerivad kujukalt ja hästi holokaust ning Hiroshima ja Nagasaki traagilised sündmused. Progressiidee vastuargumendiks said ka globaalprobleemid, mis kerkisid teravalt esile möödunud sajandi 60. aastatel.

Suured ideed kui sõnakõlks

Ühesõnaga, 20. sajandi keskpaigaks sai selgeks, et valgustuse suured ideed vabadusest, võrdsusest ja vendlusest, mille eest mindi barrikaadidele, jäid tihti vaid tühjadeks sõnakõlksudeks. Elu ise osutus tunduvalt karmimaks, kui vabaduse ideaalid seda kuulutasid. Esimese ja Teise maailmasõja kataklüsmid, fašistlik ja kommunistlik terror süvendasid kahtlust vabaduse ja võrdsuse idee suhtes veelgi.

Kuna maailma adekvaatne seletamine muutus modernistlike metanarratiivide ehk suurte lugude abil keerulisemaks, kerkisid suurte universaalsete lugude asemele väikesed ja lokaalsed. Modernistliku ühtsuse ja ühetaolisuse asemel hakati aga aktsepteerima erilisust. Need seisukohad mõjutasid paratamatult ka teadmise ja tõe käsitlust. Esile kerkisid arusaamad teadmise ja tõe situatiivsusel ning ajaloolisest ja poliitilisest kujunemisest (Th. Kuhn). Teisalt on tõe ja teadmise probleemid olnud tihedalt seotud ka virtuaalmaailma tekkega, kus originaali asendavad teatavasti koopiad. Kui modernistlikus kultuuris pööratakse suurt tähelepanu originaalile ning selle tõe tunnetamise võimalikkusele jms, siis digitaalses maailmas on vaid koopiad. Koopiaid võib aga olla palju. Sellisel juhul on lugu ka tööga, mis on keeleline konstruktsioon, mille tähendus sõltub eelkõige kontekstist, milles seda kasutatakse. See tähendab, et asju ega nähtusi ei käsitleta enam mingi olemusliku,

väljaspool inimese eesmärgi ja huve oleva maailmana.

Postmodernistlike alternatiivide kontekstis omandavad asjad tähenduse eelkõige dialoogide kaudu, mitte aga võimupositsioonilt lähtudes. Selliselt peaks ka mõiste "ülikool" omandama tänapäeva Eesti ühiskonnas oma tähenduse eelkõige dialoogi kaudu, mis toetub pluralismi, mitmekesisuse ja erilisuse põhimõtetele. Nende ideede rakendamine kõrgharidusele tähendaks seega mitte orienteerumist vaid ühelekahele suurele ülikoolile, nagu seda Eesti kõrghariduspoliitikas on püütud viimaste reformiprojektidega kavandada, vaid ülikoolide ja kõrgkoolide haridusprogrammide ja õppekavade ning õppesuundade paljususe, mitmekesisuse ja erilisuse aktsepteerimist. Selles valguses kerkivad teravalt esile Eesti ülikoolide, rakenduskõrgkoolide, aga ka erakõrgkoolide ning muukeelse kõrghariduse probleemid.

Instrumentaalne haridus

H. Marcuse järgi on 20. sajandi suurim häda inimese totaalne võõrandumine. Seda on produtseerinud instrumentaalsele ratsionaalsusele ja suurtootmisele rajatud industriaalühiskond. Kasu ja majandusedu omandab industriaalühiskonnas lausa universaalse iseloomu. Industriaalühiskonna moto on "Rohkem, kiiremini, odavamalt!". Edu tuleb saavutada võimalikult väikeste kuludega. Sellest põhimõttest lähtutakse ka haridusele organiseerimisel ja finantseerimisel. Haridus on industriaalühiskonnas vahend ehk instrument majandusedu saavutamisel. Selleks, et samaselt mõtlevald ja tegutsevald inimesi õpetada rohkem, kiiremini ja odavamalt, luuakse suuri kooli ja ülikooli. Nende tegevus meenutab paljus suurbinaatide tegevust ja juhtimist, mis nõuab täpset reglementeerimist, formaliseerimist ja standardiseerimist. Õppimise standardid on võrreldavad mingi asja originaaliga, õpilaste teadmised aga kõige rohkem vaid koopiaga, mis võivad standardile/originaalile küll vastata, samas ise selleks mitte kunagi saades. Standard/originaal on alati midagi rohkemat kui koopia, sest originaal on üks, koopiad palju. Seetõttu on originaal kallim ja väärtuslikum, mille eest ka makstakse rohkem. Selle poole püüeldakse, sel-

leks tahetakse saada, sest kes meist ei tahaks olla originaalne. Ka õppijate teadmiste mõõtmiseks ning kaalumiseks on haridusasutustel mitu standardit ja formaalset kriteeriumi. Inimese edaspidiste valikute, seega ka saatuse jaoks on nendest olulisimaks riigeksamid, mille kaudu mõõdetakse peale õppijate teadmiste ka koole. Selleks koostatakse igal aastal edetabeleid, mille lõppu jääjaid püütakse kõikvõimalikul viisil häbiväristada, nimetades neid küll lollide, küll vähearenenute koolideks, unustades paraku, et inimese kujunemisel pole akadeemilise andekuse standardid sugugi ainukene mõõdupuu.

Edasi püütakse analoogsetest standarditest lähtuda ka ülikoolihariduse kavandamisel, unustades, mis sajandil elatakse, millised on ühiskonna ja ka inimese enda nõudmised haridusele. Et kvaliteedi nõuetest ülikoolides paremini aru saada ja kinni pidada, kirjutatakse kvaliteediraamatuid, koostatakse eneseanalüüse jms. Kõike seda tehakse ikka selleks, et ülikoolid ja õppejõud teaksid, mis on teadus, kuidas seda teha, kuidas teaduskeskselt õpetada. Ilmne on, et sellises väljastpoolt formaliseeritud ja üldistele standarditele allutatud protsessis läheb lõpuks kaduma inimene ise ehk teistiti öeldes ebaisikulisus muutub hariduses pigem normiks kui kõrvalekaldeks. J. Habermas (1984) nimetab sellist tegevust, kus riik püüab inimesele kõik eesmärgid ette kirjutada, inimese elumaailma koloniseerimiseks ning igasuguse privaatsuse kaotamiseks. Selle vastu aitab vaid loomulik moraaliitune.

Selline maksimaalsuseni viidud ratsionaalsus ning otstarbekohasus võib saada aga tõeliselt hukatuslikuks nii inimesele kui ka ühiskonnale. Inimene pole masin, ta vajab midagi hoopis rohkemat kui teaduslikku töde, majanduslikku kasu ja edu. J.-F. Lyotardi arvates kujutab postmodernism endast tegelikult provokatiivset viisi sekkuda vaidlustesse teaduse, teadmise ja tehnoloogia üle, valgustuselt ehk modernismilt tuleb uuesti küsida: kas inimkonda on võimalik vabastada teaduslike teadmiste ning tehnoloogia abii? Kas inimese totaalne võõrandumine iseendast ja ühiskonnast oli valgustuse eesmärk? Ja kas sellest võõrandumisest on võimalik vabaneda? Mida peab selleks tegema inimene, ühiskond ja ka haridus?

Ülikoolist postmoderniseerivas infoühiskonnas

Ülikooli ülesanne pole J.-F. Lyotardi arvates enam õpetada ja kasvatada uut eliiti, kes suudaks juhtida rahvast vabadusele. Globaalses külas muutub oluliseks, et ülikooli lõpetanud oleksid rahvusvaheliselt konkurentsivõimelised ning valmis pidevateks muutusteks. Selleks peab aga ülikool ise "hingama" koos kiiresti muutuva ühiskonnaga, olema valmis täiesti uuteks, tihti väga ootamatuteks olukordadeks. Seda suudavad aga väikesed ülikoolid hoopis paremini kui suured. Infoühiskonna loosung on "Väike on ilus!". Radikaalselt muutub ka üliõpilase ja õppejõu suhe. Suurte vooaruolengute aeg on ümber saamas. Kuna info peaks olema võrdsest kättesaadav kõigile, on õppejõu põhiülesanne aidata üliõpilast probleemide püstitamisel ning ootamatute probleemide lahendamisel. Tähtsaks muutuvad ka küsimused, kust ja kuidas infot saada, kuidas sellega ümber käia, kuidas teha õigeid otsustusi õigel ajal ning õiges kohas jms. Ühiskond ise muutub aga veelgi kommertslikumaks. Kõik on ostetav ja müüdav, ka teadmised.

Selleks, et neid radikaalseid muutusi mõista, tuleb veel kord rõhutada, et postmoderniseeruv ühiskond on uut tehnoloogiatel ja virtuaalsetel reaalsustel põhinev maailm, mis on oluliselt seotud infotehnoloogia kiire arenguga. Teaduse kiire tehnologiseerimine, piiride kadumine tegeliku ja virtuaalse maailma vahel on tekitanud olukorra, mil teadus on hakanud sõltuma tehnoloogiast rohkem kui kunagi enne. Teaduse kaks põhilist funktsiooni – uurimine ja teadmiste edastamine – on tehnoloogia mõju juba tunda saanud. Esimese näitena tuuakse tavaliselt geneetika, mis võlgneb oma teoreetilise paradigma põhiliselt küberneetikale. Teadmiste edastamine on aga juba praegu oluliselt mõjutatud seadmete kommertsialiseerumisest ja ka nende mõõtmete kahanemisest. Selle tulemusena on oluliselt muutunud teadmiste omandamise, klassifitseerimise ja kasutamise viisid. J.-F. Lyotard oletab, et info-töötusseadmete jätkuv areng võib teadmiste käibe toimida samuti nagu inimkäibe (transpordisüsteemi) ning heli- ja visuaalsete kujutiste (meedia) käibe edendamine. Teadmised võivad sobitu-

da uutesse kanalitesse ja saada töökorda üksnes siis, kui need on tõlgitavad ning neid ka tõlgitakse infokeelde. Elektronarvutite hegemooniaga kaasneb ka kindel loogika ehk kindel hulk ettekirjutusi, mis määravad väga täpselt, milliseid otsuseid saab aktseptsida teadmise otsustustena. Pealegi ei saa teadmisi taandada ainuüksi teadusele, nagu seda on püütud teha modernistlikus tööstusühiskonnas. Teadmised hõlmavad ka oskusteavet, s.o vastuseid sellistele küsimustele nagu kuidas elada, kuidas talitada, kuidas kuulata jms. Sestap on teadmine ka küsimus kompetentsusest, mis, kohaldades endaga selliseid mõisteid nagu õiglus, headus, õnn jms, läheb kaugemale teadusliku töö küsimusest. Oluline on ka see, et teadmistest on infoühiskonnas saanud vahetusväärus. Teadmine on justkui raha; seda ostetakse ja müüakse (Lyotard, 1994). Iseloomulik on teadmiste ja info levimise kiirus ja innovaatilisus, mis sellega paratamatult kaasneb.

Paradigmavahetus majanduses

Infotehnoloogia kiire areng on oluliselt mõjutanud ka paradigmavahetust majanduses, mis on seotud eelkõige üleminekuga investeerimis-põhisest majandusmudelilt innovatsioonipõhisel majandusele. Viimane erineb kulupõhisest majandusest, kus edu püütakse saavutada võimalikult madalate kuludega, selle poolest, et tegevusmotoks saab "Olla teistest erinev ja innovaatiline!". See tähendab, et praeguses globaliseerivas maailmas hakkab rahvusvaheline konkurentsivõime üha enam sõltuma innovaatiliste asutuste ja ettevõtete osast majanduses. Innovatsioonipõhise majanduse puhul rõhutatakse tavaliselt selle põhinemist koostöövõrgustikel ja elukestval õppel. Võrgu eripära on aga teatavasti selles, et tal ei ole keskpunkti, vaid suur hulk sõimi ja nendevahelisi seoseid, mis on vajalikud võrgu toimimiseks – info, tehnoloogia, raha, kaupade või inimeste ringluseks võrgus.